

Гайдаєнко І.В., Пентилюк М.І.

Культуромовний підхід до виховання особистості в контексті наукової спадщини І. Огієнка Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: науковий збірник : серія філологічна / [редкол.: Л.М. Марчук (гол.ред.), О.А. Рарицький (відп.ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 15. 380 с. С.125-131.

М.І. Пентилюк

І.В. Гайдаєнко

Культуромовний підхід до виховання особистості в контексті наукової спадщини І. Огієнка

«Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом...»[4]. Ці слова Великого українця якнайкраще розкривають сутність понять «рідна мова», «культура мовлення», «національно-мовна особистість» і спонукають до роздумів над тим, що має стати в центрі виховання сучасної молоді, яким має бути сучасний учень і студент, якими якостями має оволодіти, щоб уважатися справжнім патріотом і громадянином України, врешті бути висококультурною, інтелектуальною розвиненою особистістю. Відповідь на ці питання знаходимо в працях багатьох сучасних учених-лінгводидактів. Проблема культуромовної компетентності знайшла відображення у дослідженнях А. Богуш, Н. Голуб, Т. Симоненко, Л. Мамчур, М. Пентилюк, О. Горошкіної, І. Дроздової, О. Гридчук та ін. У своїх працях вони торкаються лінгвістичного, психологічного, психолінгвістичного, лінгводидактичного підходів до її розв'язання. Однак проблема культуромовного підходу до виховання молоді залишається актуальною. Пояснюється це зусиллям суржикового мовлення, мовленнєвою недбалістю мовців, низьким рівнем культури мовлення і культури взагалі.

У пропонованій статті ми поставили за мету визначити найголовніші лінгводидактичні умови культуромовного підходу до мовної освіти в Україні у перспекції ідей І. Огієнка щодо ролі рідної мови у вихованні особистості молодшої людини.

Якщо сучасна освіта орієнтує на виховання всебічно компетентних випускників середніх і вищих навчальних закладів, то культуромовна компетентність людини має бути тим духовним і моральним стрижнем, навколо якого формується особистість людини. Адже розумові і творчі здібності людини залежать від рівня розвитку її мислення і мовлення та від того, як формується її духовний світ.

У широкому багатогранному комплексі культури духовного світу молодшої людини особливе місце посідає культура мовлення, що передбачає досить високий рівень загальної культури людини, любов до рідної мови, культури мислення. Вершиною мовленнєвої культури, еталоном, точкою відліку явищ, що усвідомлюються культурні традиції народу, досягнення майстрів слова, письменників. Культура мовлення розглядається там, де носії національної літературної мови не байдужі до того, як вони говорять, пишуть, як сприймають мовлення в різних суспільних умовах, а також у контексті інших мов, що функціують на певній території.

Саме на цьому свого часу наголошував І.І. Огієнко, акцентуючи на ролі соборної літературної мови. «Соборна літературна мова, збільшуючи культурні надбання нації, стає могутнім оруddям для виховання правдивих талантів і геніїв» [4, с.15]. А на сучасному етапі розвитку нашої держави володіння літературною мовою є еталоном вихованості, внутрішньої культури і культури спілкування.

Літературна мова – це надбання українського народу, результат його історичного розвитку, а літературне мовлення є провідною формою її існування – такий засіб спілкування, що кодифікується як норми зразкового

мовлення, яке насамперед забезпечується мовою. Вже сама наявність звукової мови передбачає реалізацію її змісту в акті мовлення. Не менш важливим є рівень володіння мовою. Залежно від того, наскільки добре мовець знає мову, один і той же зміст він виражає більш або менш вдало, правильно, у більш чи менш узвичаєному режимі.

Звернемося до поняття мовлення: що воно означає, як його трактують дослідники. У словнику української мови подається таке визначення мовлення: «діяльність людини, яка використовує мову задля спілкування, вираження емоцій, пізнання навколишнього світу» [1, с.157]. На нашу думку, мовлення – це форма реалізації мови як засобу спілкування, втілення під час комунікативної діяльності її системи в різні види мовної матерії (мовленнєві твори, тексти, котрі можуть сприйматися на слух або органами зору). Справді, мовлення – це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях із наперед заданою метою, це діяльність, пов'язана з функціонуванням мови, мовленнєвою діяльністю. Констатуємо, що професійне мовлення ґрунтується на розумінні мови і мовлення. Професійне мовлення – це процес обміну думками в певній галузі знань чи діяльності, у якому б вигляді воно не здійснювалося, це функційна дійсність мови в усіх її матеріальних і ситуативних формах. Реалізується воно в усній і писемній формах, у монологі та діалозі (полілозі). Л. Мацько стверджує, що професійна мова «забезпечує різні комунікативні потреби в професійній сфері, виділяється відповідно до сфери трудової діяльності, у якій вона функціонує, і відрізняється від інших професійних мов своєю лексико-семантичною системою» [2, с.53].

Саме культуромовний підхід до навчання мови на шкільному і вишівському рівнях забезпечує засвоєння української з метою спілкування.

Семантично слово *спілкування* має якнайменше три групи значень – створення спільноти, цілісності, об'єднання або обмін інформацією. Нам імпонує визначення поняття спілкування О. Ахманової. Вона зазначає, що

«спілкування – це багатоплановий процес установалення й розвитку контактів між людьми, що породжується потребами сумісної діяльності, й уключає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття та розуміння іншої людини. Це один із неодмінних елементів спільної діяльності людей у всіх сферах, що полягає у взаємодії як мінімум двох суб'єктів (осіб, груп, соціумів) – комуніканта й реципієнта з метою передачі інформації, взаємовпливу, взаємозміни» [1, с.411]. Отже, вважатимемо, що спілкування – це процес контакту мовців, що включає обмін інформацією, сприйняття й розуміння співрозмовника. Термін *спілкування* І. Огієнко не живає, але ідея взаєморозуміння, взаємовпливу під час засвоєння рідної мови, підсилена такими чинниками, як духовність, патріотизм, національна свідомість, пронизує всі його праці – мовознавчі, педагогічні, культурологічні.

Розв'язання означеної проблеми має наукове підґрунтя. У теорію літературної мови входить як складова частина культура мови або мовна культура. В останні роки в галузі культури мови розвивалися напрями, пов'язані з 1) варіативністю норми; 2) функціональністю та оцінкою нормативного характеру; 3) співвідношенням позамовних та внутрішньо-лінгвістичних чинників у становленні, розвитку і функціонуванні літературної норми; 4) місцем і роллю літературно-нормативних елементів у структурі національної мови; 5) культурою мовлення у двомовному середовищі тощо.

Останній чинник й визначив культуромовний підхід до мовної освіти молоді, оскільки пов'язаний із функціонуванням на одній території рідної (української), російської та інших мов. При цьому виявляється необхідним урахування структурної й лексичної близькості чи віддаленості мов. Саме цей підхід дозволяє перетворити культурно-мовленнєву діяльність мовців у програму лінгвістичного виховання, вироблення чуття мови, смаку, умінь якнайкраще користуватися рідною мовою. Теоретичною і практичною базою вирішення цих питань повинні стати, в першу чергу, середня й вища школи.

Поняття загальної культури мови і мовлення виявляється в царині

духовних і професійних якостей кожної людини. Формування комунікативної компетенції є невід'ємною частиною національного виховання молоді, здатної засвоїти основи мовленнєвої культури і стати національно-мовною особистістю. Це пояснюється: 1) усвідомлення ролі й значення культури мовлення у житті людини; 2) зростанням інтересу до себе, своїх можливостей, у плані самоосвіти самовдосконалення, самоорганізації; 3) посиленням ролі національно-мовної самосвідомості; 4) виробленням навичок мовного чуття; 5) уміннями дотримуватися норм української літературної мови, користуватися її виражальними засобами з урахуванням умов і завдань комунікації.

Культура мови розглядається як удосконалена літературна форма вираження передачі думок. Термін «мовна культура» безпосередньо пов'язаний з розвитком теорії літературної мови, що розроблялася зокрема в чеському мовознавстві в 30-ті роки ХХ століття. Заслугою лінгвістів було вироблення погляду на мовну культуру як на діяльність, свідому й цілеспрямовану турботу про літературну мову. Одночасно враховувалася й мета цієї діяльності, а також мовленнєва культура тих, хто користується літературною мовою, тобто носіїв мови.

Реалізуючи культуромовний підхід, насамперед звертаємо увагу на: 1) правильність, що пов'язана з дотриманням мовної норми на орфоепічному, лексичному, граматичному, словотвірному, правописному рівнях; 2) точність висловлювання, оскільки поняття «точність» включає два аспекти: точність у відображенні дій і точність висловлення думки в мові. Для нашої проблеми найцікавіший другий аспект, пов'язаний з дотриманням норм літературної мови, оскільки неправильна вимова звуків та їх сполучень, сплутування близьких за звучанням, але різних за значенням слів (міжмовні омоніми) можуть призвести до порушення конкретності у висловлюванні; 3) чистоту мовлення, бо чистим вважається таке мовлення, в якому відсутні елементи, не пов'язані з нормами літературної мови: діалектизми, просторічні слова, а

також слова і словосполучення, в яких допускаються помилки інтерферентного характеру, зумовлені впливом російської та інших мов на українське мовлення учнів і студентів.

Одним із головних завдань вчителя-словесника є формування мовної особистості, яка вміє вільно й комунікативно виправдано висловлювати свої думки в будь-якій ситуації, дотримуючись норм літературної мови. Однак у південно-східному регіоні України, за умови контакту двох мовних систем, формування культури українського мовлення студентів філологічних факультетів відбувається при постійній взаємодії рідної (української) і другої (російської) чи іншої мов, що стикається з багатьма невирішеними питаннями, найважливішим з яких є проблема мовного середовища та інтерферентного впливу мов одна на одну.

Культуромовний підхід передбачає дотримання норм мовного етикету, що виявляється в живому безпосередньому спілкуванні комунікантів.

Мовний етикет становить функційно-семантичне поле ввічливо-доброзичливих одиниць мовного спілкування в різних етикетних ситуаціях. Щодо проблеми співвідношення етикету взагалі і мовного зокрема, то безсумнівним є те, що мовний етикет пов'язаний із семіотичним і соціальним поняттям етикету. Сам етикет відносимо до вторинних моделюючих систем, котрі надбудовуються над первинною моделюючою системою – мовою. Виходячи з факту, що такий універсальний засіб, як мова, є основою комунікаційних систем будь-якого виду, вважаємо етикет окремою цілісною системою, а всі вербальні засоби (мовний етикет) – підсистемою етикету.

Як зазначає О.Тищенко, мовний етикет, реалізований через мовну етикетну поведінку, допомагає подолати труднощі, які виникають під час донесення або сприймання інформації, що часто є наслідком вікових, статевих, соціальних та інших розбіжностей. Визначаючи мовний етикет як «сукупність стандартних словесних формул, уживаних у стандартних ситуаціях» [6, с.59], дослідниця рекомендує комунікантам спрощувати й

поліпшувати процес спілкування фахівців певної галузі в будь-якій мовній ситуації. Наприклад: не припускати типових помилок у сприйнятті співрозмовника (неадекватна оцінка співрозмовника, вплив стереотипу тощо).

Мовні засоби етикету становлять його основу. До них відносять спеціальні (лексичні, морфологічні, синтаксичні, просодичні) засоби вираження ввічливості, спеціальні етичні мовні формули, що утворюють у кожній конкретній мові цілу систему. Це насамперед такі усталені мовні формули, що вживаються під час зав'язування, підтримання та припинення контакту між комунікантами. Мовний етикет включає, крім власне етикетних мовних формул, ще й соціально мовні символи етикетного рівня, форми питань, що використовуються у певних соціально-культурних групах.

В українському національному етикеті можна виділити такі тематичні групи: звертання, вітання, вибачення, подяка, прохання, прощання, а також тематичні групи, куди входять лексеми на позначення побажання та компліменти.

Дотримуючись етикету, людина реалізує важливий принцип спілкування – ввічливість: шанобливе ставлення один до одного, дотримання почуття такту, коректності, міри. Мовний етикет реалізується переважно в усному мовленні. На письмі закріплюються відповідні стереотипи ввічливості, що їх дослідники називають по-різному: стилістичні формули (М.Гудзій, С.Богуславський), стилістичні трафарети (Д.Лихачов, С.Богуславський), стійкі формули (І.Єрьомін), стереотипні формули (В.Мансика), стилістичні шаблони (Б.Ларін), традиційні формули (О.Творогов) та ін.

Як підсумок, констатуємо: етикет – це стійкі формули, що забезпечують прийняте в певному середовищі, серед певних людей включення в мовленнєвий контакт. Правила мовного етикету залежать від мовних ситуацій, до яких належать знайомство, вітання, прощання, поздоровлення, вибачення, прохання, запрошення, пропозицію, пораду,

згоду, відмову, співчуття, комплімент, схвалення. Отже, мовний етикет – це усталені часовою традицією правила поведінки людей у певній ситуації, що регулюється доцільним використанням мовних засобів.

Не слід забувати, що мовний етикет – це зовнішній вияв внутрішньої вихованості людей, їх прагнення до порядку й порядності. Оволодіння мовною етикою професійного спілкування – обов'язкова умова підготовки висококваліфікованих спеціалістів, людей всебічно розвинених, з високим культурним рівнем, із багатою духовністю.

Зазначимо, що, крім практичного значення, висококультурне професійне спілкування людей має ще й естетичну цінність. Естетична функція спілкування полягає не лише в тому, що людина одержує насолоду від мовленнєвого слова, а й у тому, що за допомогою мови вона пізнає світ, його закони, набуває знань. Яку б спеціальність не обрав студент, на якій посаді в майбутньому не працював би, він як особистість повинен дбати про культуру професійного спілкування, щоб не зійти на манівці спрощення, вихолощення індивідуального словника, не втратити сили, доступності й точності свого мовлення. Сукупність і система комунікативних якостей визначають рівень культури професійного мовлення студентів, забезпечують повне й ефективне здійснення намірів, урахування різноманітних чинників процесу спілкування.

Важливим у мовній освіті є технологія оволодіння культурою мовлення на орфоепічному, словотвірному, лексико-семантичному, граматичному, стилістичному й комунікативному рівнях. Цю технологію забезпечує насамперед середня мовна освіта. Тому дуже важливо дотримуватися культуромовного підходу на всіх етапах шкільного навчання. Розглядаючи проблему «Школа й рідна мова», І. Огієнко особливу увагу звертає на роль рідної школи як розсадника культури й розуму людини. «Цілий народ мусить дбати, щоб його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю» [4, с.36].

І як відлуння думок І.Огієнка відбувається сучасне реформування мовної освіти, коли українська мова стала державною і кожен громадянин повинен досконало володіти і користуватися нею. Ніби в унісон сучасній державній політиці з питань мовної освіти звучать поради вченого, висловлені понад 80 років тому. Він радить дбати про забезпечення шкіл рідномовними підручниками, про добір книжок для шкільних бібліотек, викладання всіх предметів рідною (державною) мовою.

На жаль, не всі настанови вченого і вимоги виконуються. Трапляються прикрі випадки відхилень: часто учителі й учні, особливо в міських школах, на уроках спілкуються українською мовою, а на перервах і під час позакласних заходів переходять на російську. У сільських школах інша ситуація: і на уроках і у позаурочний час тут «панує» так званий суржик (змішування літературної мови з російською або діалектною).

Звичайно, це не загальна картина мовленнєвого спілкування в школах, але, на жаль, і не поодинокі випадки. Не оминув учений і шкільну документацію, що має відповідати літературним нормам: «Шкільне діловодство треба вести тільки літературною (а за сучасними вимогами – українською мовою)» [4, с.37].

Культуромовний підхід стосується не тільки навчання мови, але й усіх предметів. Адже про культуру спілкування має дбати весь педагогічний колектив.

Першочергове завдання культуромовного підходу – навчити учнів, студентів дотримуватися норм літературної мови, удосконалювати сформовані навички спілкування українською мовою, як на уроках, так і в позакласній роботі.

Важлива роль у цьому процесі належить учителеві середньої школи й викладачеві вишу. Особливі вимоги ставляться до вчителів-філологів, які самі мають бути взірцем культуромовної особистості й постійно домагатися високої мовленнєвої культури від своїх вихованців.

Як базовий компонент професійної підготовки майбутнього вчителя мовленнєва культура залежить від знань і володіння нормами літературної мови, уміння використовувати виражальні засоби мови під час спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання, про що постійно радив І.Огієнко. У розділі «Учитель і рідна школа» його праці «Наука про рідномовні обов'язки» він зокрема говорить: «Кожен учитель – якого б фаху не був він, мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителеві оправдовувати свого незнання рідної мови нефаховістю» [4, с.37] . І далі: «Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб на їхніх годинах панувала чиста літературна мова» [4, с.38].

Одним із головних завдань підготовки майбутнього вчителя-словесника є формування мовної особистості, яка вміє вільно й комунікативно виправдано висловлювати свої думки в будь-якій ситуації, дотримуючись норм літературної мови. Однак у південно-східному регіоні України, за умови контакту двох мовних систем, формування культури українського мовлення студентів філологічних факультетів відбувається при постійній взаємодії рідної (українсько) і другої (російської) мов. Що стикається з багатьма невирішеними питаннями, найважливішим з яких є проблема мовного середовища та інтерферентного впливу мов одна на одну.

Не менша відповідальність покладається й на викладачів вищої школи, які покликані удосконалювати культуромовні якості студентів як на рівні загальної культури, так на царині професійного спілкування.

Цій проблемі в останнє десятиріччя присвячено низку солідних наукових розвідок (О.Ковтун, І.Дроздова, О.Гриджук, К.Климова та ін.)

У ключі нашого дослідження актуальною є проблема виховання мовної особистості учня і студентів. І хоч етапи цього процесу різні – мовна особистість учня формується під час навчання в школі, а відповідно особистість студента удосконалюється – вирішити означену проблему можна, дотримуючись культуромовного підходу до навчання мови.

Реалізація культури мовної компетентності, ідеї всебічного розвитку особистості, творчого потенціалу потребує визначення сутності феномену «мовна особистість», її особливостей, місця в сучасній лінгводидактиці. Навчання української мови у школі має спрямовуватися на те, щоб сформувати особистість, яка вільно володіє засобами української мови в будь-якій мовленнєвій ситуації, аргументовано висловлює свої думки, дотримується правил мовленнєвої етики. Відтак, на нашу думку, постає необхідність удосконалення технології проведення занять, способів і засобів навчання, надання пріоритету комунікативно-діяльнісному та функційно-стилістичному підходам до вивчення мовних явищ як підґрунтя для свідомої, осмисленої роботи над формуванням комунікативної компетентності студентів [4, с.57].

До проблеми мовної особистості в лінгвістиці, психолінгвістиці та лінгводидактиці зверталися О. Біляєв, А. Богущ, М. Вашуленко, І. Дроздова, І. Зимня, Ю. Караулов, О. Леонтьєв, Г. Онкович, Л. Паламар, М. Пентилюк, В. Сухомлинський та ін.

На сучасному етапі розвитку лінгводидактики як науки зростає роль формування особистості, що вміє здобувати інформацію з різних джерел, засвоювати, поновлювати й оцінювати її, застосовувати способи пізнавальної і творчої діяльності. Поступово вирізняється ще один підхід до навчання мови – когнітивно-комунікативний, що має прямий стосунок до розвитку мовної особистості учня і студента.

Сучасна лінгводидактика набирає обертів саме в цьому напрямі – активно формується когнітивно-комунікативна методика викладання мови, суб'єктом якої є мовна особистість учня і студента. Пріоритетним стає питання формування культури мовної компетентності як провідного компонента структури загальної культури і вихованості особистості.

І. Огієнко через усю свою наукову і педагогічну працю активно проводить ідею засвоєння рідної мови й повсякденне користування нею,

виховання особистості молодшої людини, що цілком відповідає дослідженням сучасної педагогіки і лінгводидактики і викликом необхідності удосконалення мовної освіти в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. О.С.Ахманова. – М. : Сов. Энциклопедия, 1969. 607 с.
2. Мацько Л.І. Культура української мови. Л.І.Мацько, Л.В. Кравець. К. : Академія, 2007. 360 с.
3. Огієнко І.І. Історія української літературної мови. І.І. Огієнко. К. : Либідь, 1995. 254 с.
4. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки : Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. К : АТ «Обереги», 1994. 72 с.
5. Пентилюк М.І. Ділове спілкування та культура мовлення / М.І. Пентилюк, І.І. Маруніч, І.В. Гайдаєнко. К. : Центр учбової літератури, 2011. 224 с.
6. Тищенко О. Модель курсу «Мова професійного спілкування». Дивослово. 2003. №9. С. 56-59.
7. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посібник / Кол. авторів за ред. М.І. Пентилюк. К. : Академія, 2015. 320 с.